

Campa: Runtuhnya Sebuah Kerajaan Melayu

MOHAMAD ZAIN MUSA

Kajian sejarawan tempatan mengenai sejarah Kerajaan Campa dan perkembangan masyarakatnya ternyata sangat kurang dilakukan. Hanya sejak tahun 1975 setelah orang-orang Cam mula datang ke Semenanjung Tanah Melayu barulah sebilangan kecil penulis tempatan memberi perhatian kepada sejarah Kerajaan Campa dan orang-orang Cam yang serumpun dengan bangsa Melayu. Penulis-penulis ini antaranya adalah seperti Dato' Nik Mohamed Nik Mohd Salleh, Abdul Rahman Al-Ahmadi, Abdullah bin Mohamed (Nakula) dan Dato' Prof. Wan Hashim Wan Teh.¹ Kebelakangan ini terdapat juga beberapa kajian ilmiah yang dijalankan oleh mahasiswa universiti-universiti tempatan mengenai orang Melayu-Cam yang telah bermastautin di Semenanjung Tanah Melayu. Di samping itu beberapa orang penulis seperti Rosnah Majid, Ahmad Jaafar, Azman Abdul Hamid, Zainor Said dan ramai lagi telah menghasilkan penulisan mereka dalam bentuk makalah yang telah disiarkan dalam akhbar harian tempatan. Dengan demikian diharapkan bahawa penulisan ini sedikit sebanyak akan memenuhi lompong yang besar dalam pengetahuan tentang subjek ini.

Sesungguhnya terdapat banyak inskripsi dalam bahasa Sanskrit dan Cam yang ditemui di bahagian tengah wilayah Vietnam serta dokumen-dokumen dalam bahasa Cina mahupun Khmer dan Vietnam yang memberi keterangan tentang sejarah Kerajaan Campa sehingga tahun 1471.² Pada tahun ini, sempadan selatan negeri Dai Viet terletak di utara Phu Yen³ yang juga menjadi sempadan sebelah utara Kerajaan Campa yang terbentuk hanya dari dua buah negeri iaitu Kauthara dan Panduranga.⁴ Walau bagaimanapun beberapa orang sarjana⁵ yang telah menjalankan penyelidikan mengenai sejarah Campa menandakan tarikh tersebut sebagai tarikh berakhirnya kerajaan Campa. Kenyataan ini didasarkan kepada catitan-catitan yang terdapat dalam manuskrip-manuskrip Cam tanpa merujuk kepada sumber-sumber lain, seperti Khmer dan Vietnam, yang dikatakan sebagai cerita dongeng dan seterusnya dipercayai pula oleh penyelidik-penyelidik berikutnya.⁶

Penyelidikan ke atas wilayah Campa telah terhenti buat seketika apabila generasi penyelidik selepas Perang Dunia Pertama kurang berminat untuk meneliti perkembangan sejarah-politik Campa.⁷ Dengan itu pendapat-pendapat serta hipotesis-hipotesis mengenai apa yang telah dikaji berkaitan dengan

Kerajaan Campa yang telah disiarkan sebelumnya tidak tercabar. Sehingga tahun 1960an kegiatan penyelidikan baru mengenai wilayah Campa telah disambung semula.⁸

Hasil penyelidikan yang ditemui oleh sarjana-sarjana Perancis melalui manuskrip-manuskrip Cam yang terdapat di perpustakaan-perpustakaan di Paris telah memperlihatkan bahawa sejarah Campa dan garis-garis perkembangan organisasi masyarakat dan agamanya ternyata masih wujud lagi. Kenyataan ini membuktikan bahawa Kerajaan Campa tidak lenyap dan hapus sama sekali sejak kejatuhan Vijaya pada tahun 1471, seperti yang dipercayai oleh penyelidik yang terdahulu. Pemerian artikel ini cuba menjelaskan kesinambungan perjuangan rakyat Campa serta memperlihatkan hal yang berlaku di Campa setelah kejatuhan Vijaya. Dalam hubungan ini pergolakan politik Campa dan Vietnam antara tahun 1771-1835 akan diuraikan secara mendalam.

CAMPA DALAM PERANG SAUDARA VIET

Kegemilangan Kerajaan Campa mulai menurun apabila wilayah pemerintahannya terlibat dalam perang saudara Viet yang berlaku pada tahun 1627-1672, 1771-1802 dan 1820-32.⁹ Dalam peperangan-peperangan ini Campa menjadi kawasan perebutan dan medan pertempuran yang tidak dapat dipertahankan oleh penduduk Campa terutama setelah kematian Che Bong Nga.

Tujuh tahun setelah kematian Che Bong Nga (1360-1390), iaitu seorang raja Campa yang terkenal, kerajaan Dai Viet mengisytiharkan peperangan demi peperangan ke atas Campa untuk merampas kembali wilayah-wilayah Campa yang telah berjaya ditebus kembali oleh Che Bong Nga. Kekuatan tentera raja-raja Viet mempercepatkan lagi proses penguasaan wilayah dan politik Campa sehingga Vijaya dapat dikuasai sepenuhnya oleh raja Viet Lê Thanh Tong (1460-1497)¹⁰ pada 1471. Penaklukan Vijaya telah meruntuhkan sebuah kerajaan Melayu yang berpengaruh Hindu di Semenanjung Indochina. Akan tetapi kekalahan ini bukan berarti lenyapnya seluruh Kerajaan Campa kerana beberapa bahagian wilayah selatannya masih lagi berdaulat.

Setelah kejatuhan Vijaya kedaulatan Campa terletak di wilayah Kauthara dan Panduranga. Masyarakat Campa di wilayah ini berbeza dari Vijaya. Mereka tidak mengamalkan nilai-nilai kerohanian dan organisasi sosial yang berasaskan Hindu seperti yang pernah diamalkan oleh penduduk Campa yang awal.¹¹ Kerajaan Campa baru ini juga telah menentang dengan hebatnya desakan rakyat Viet untuk meluaskan wilayahnya ke selatan (*Nam-tiên*) dalam abad-abad yang berikut.

Permusuhan di antara dua keluarga Viet iaitu keluarga Trinh dan keluarga Nguyễn yang bermula sejak penghujung abad ke XVI telah mempercepatkan

lagi proses mengvietnamkan wilayah-wilayah Campa. Akibat dari pertentangan tersebut kawasan utara Hoang Son yang merupakan batas sempadan lama di antara Vietnam dan Campa berada di bawah pemerintahan keluarga Trinh. Sementara kawasan selatan hingga ke Cape Varella berada di bawah pemerintahan keluarga Nguyễn Hoang apabila ia berjaya menakluk Phu Yen pada tahun 1611.¹² Selanjutnya Nha Trang juga telah jatuh ke tangan keluarga Nguyễn pada 1653.

Di lain pihak kerajaan Kemboja juga mengalami nasib yang sama. Apabila pemerintahnya menghadapi krisis dalam negeri, pasukan Vietnam telah mengambil kesempatan untuk menyerangnya. Angkatan Vietnam telah menyerang wilayah Kemboja dengan membuat lencongan melalui jalan laut. Walaupun tidak menyerang Panduranga, pasukannya telah dapat menakluki Bien Hoa, yang merupakan sebahagian dari jajahan Kemboja, pada 1658.¹³

Kejayaan Dai Viet dalam objektif perluasan kawasannya dengan menakluki kawasan-kawasan baru melalui dasar imperialisnya telah memaksa rakyat tempatan mengguna cara-cara pentadbiran dan mengamalkan kebudayaan Việt. Dasar ini bertujuan untuk memudahkan usaha mereka menyerap penduduk ke dalam kawasan Vietnam.¹⁴ Justeru itu kedudukan Kerajaan Campa menjadi semakin sempit dan hanya tinggal wilayah Panduranga yang bersempadan dengan negeri Viet di utara dan selatan.¹⁵ Kedudukan ini sangat berbahaya kepada Panduranga kerana ia terpaksa menghadapi ketidak-seimbangan kekuatan tentera di antara kerajaan Campa dan Viet.

Dalam usaha untuk merebut kembali wilayah yang diduduki Viet, pada tahun 1692, pemerintah Campa dengan kekuatan tenteranya cuba mendapatkan kembali wilayah Nha Trang yang ditakluki tigapuluh sembilan tahun dahulu oleh keluarga Nguyễn. Tindakan Campa telah memberi peluang yang baik kepada tentera Nguyễn untuk menyerbu, menakluk dan menghapuskan wilayah Panduranga. Akan tetapi setelah berlaku satu penentangan yang hebat oleh rakyat Campa, raja Nguyễn Phuoc Chu mengiktiraf kembali kedaulatan Panduranga pada 1694.¹⁶ Untuk memerintah rakyat Viet yang berkampung di keseluruhan Panduranga, raja Viet, pada tahun 1697 menubuhkan sebuah wilayah Vietnam yang diberi nama Bình-thuân. Wilayah ini terdiri daripada kawasan-kawasan perkampungan orang Viet serta sawah-sawah mereka dalam Panduranga. Melalui tindakan ini orang Viet tidak lagi berada di bawah undang-undang Campa seperti sebelum 1693 tetapi terus diperintah oleh seorang mandarin¹⁷ Viet yang dilantik oleh istana Nguyễn. Ahli-ahli sejarah Vietnam melihat perubahan ini sebagai penaklukan Panduranga oleh negeri Viet.¹⁸ Pandangan ini merupakan satu kesilapan kerana ahli-ahli sejarah Vietnam ini melihat dari perkataan Vietnam *Phu* (yang membawa erti *prefecture* iaitu daerah yang dikuasai atau ditadbir) yang tercatat dalam babad-babad Viet. Akan tetapi dengan penubuhan

daerah Binh-thuan ini, istana Huê mewujudkan satu sistem yang hampir sama dengan *Capitulations System* di Barat.¹⁹ Akhirnya Panduranga tidak lagi menjadi satu unit politik dan ekonomi tersendiri tetapi merupakan satu wilayah yang sebahagiannya terdiri daripada enklaf-enklaf Viet yang tidak lagi mematuhi undang-undang Campa. Perubahan ini mengakibatkan timbulnya banyak pergaduhan yang memerlukan tindakan undang-undang di antara pendatang dan penduduk asli di Panduranga.

Kedudukan Panduranga menjadi bertambah sulit apabila meletusnya pemberontakan Tay-son pada tahun 1771. Tay-son bersaudara telah menubuhkan pusat kekuasaannya di Qui-nhon, dan Nguyêñ melarikan diri ke Gia Dinh. Perbalahan di antara kedua pemimpin Viet ini telah menjadikan Panduranga sebagai medan peperangan mereka. Justeru itu Panduranga secara langsung telah terlibat dalam konflik keluarga Viet. Kedua-dua belah pihak mencari jalan untuk menguasai dan menduduki wilayah Panduranga bagi mengukuhkan kedudukan masing-masing di samping memberi kemudahan untuk menyerang dengan lebih berkesan.

PENDERITAAN RAKYAT CAMPA (PANDURANGA) DARI 1771 ke 1801

Akibat perang saudara yang berlaku selama tiga puluh tahun (1771-1801) di antara ketiga beradik Tay-son²⁰ dengan keluarga Nguyêñ, telah mengecilkan lagi wilayah Kerajaan Campa sehingga tinggal Panduranga, yang dikenali oleh orang Cam sekarang sebagai *Pra*dara**. Panduranga yang pada masa itu terletak di tengah-tengah negeri Viet, berada dalam keadaan genting kerana sikap imperialis Vietnam. Sehingga tahun 1771, penduduk Panduranga tidak lagi merupakan masyarakat yang homogen kerana terdapat banyak enklaf orang Viet yang menikmati hak “wilayah asingan” (*exterritoriality*) sejak 1697 di wilayah Campa. Enklaf-enklaf ini disebut sebagai Binh-thuân. Fenomena ini mempengaruhi sikap kedua-dua pihak Viêt yang bermusuhan kerana kedua-duanya tidak membezakan antara wilayah Campa dengan Binh-thuân dan orang-orang Campa dengan orang Viet. Mereka kerap kali menyeberangi wilayah Panduranga, bertempur di situ dan mendudukinya.²¹ Dengan demikian kedaulatan wilayah Campa tidak lagi wujud dari pandangan kedua-dua pihak Viet yang bermusuhan itu. Mereka menyuruh rakyat tempatan supaya mematuhi undang-undang peperangan Viet tanpa menghiraukan bahawa penduduk-penduduk negeri ini bukan orang Viet yang mereka panggil *Mán* kerana mereka ini tidak mengamalkan adat resam Viêt.²²

Sepanjang peperangan saudara ini, pihak Viet meminta rakyat Panduranga membayar cukai dalam bentuk barangan untuk memenuhi keperluan tentera mereka. Mereka memaksa rakyat Campa menjadi askar dan melantik “pemerintah-pemerintah” serta pembesar-pembesar yang tidak lagi dianggap

pemerintah wilayah Campa. Mereka ini dilantik sebagai pentadbir-pentadbir yang bertanggungjawab atas kepentingan rakyat Cam²³ di bawah pemerintahan Viet.

Sejak perang saudara Viet bermula, rakyat Campa terpaksa tunduk mengikut kehendak kedua-dua belah pihak Viet kerana dilindungi oleh “pemerintah-pemerintah” yang terpaksa tunduk kepada perintah tentera Viet yang menduduki wilayah Panduranga. Dalam keadaan begini orang Cam hanya mencari jalan untuk meneruskan hidup. Apabila Tay-son bersaudara merampas wilayah Bình-thuân dan Panduranga dari pihak Nguyễn pada 1773²⁴, rakyat Cam dan pemerintah-pemerintahnya menyertai pasukan Tay-son. Kebanyakan rakyat Cam berbuat demikian kerana didorong oleh rasa takut dan sebilangan kecil menjadi penyokong ideologi Tay-son.²⁵ Sementara sebahagian yang lain memihak kepada Tay-son kerana didorong oleh kepentingan sendiri.

Pada tahun 1775, apabila tentera Nguyễn menang dan menduduki semula wilayah Panduranga, penduduk-penduduknya dihukum kerana dituduh membelot. Sebahagian dari mereka yang terlibat dengan tentera Tay-son melarikan diri dari kampung untuk menyertai kumpulan Tay-son dan setengah yang lain melarikan diri ke kawasan yang mereka anggap selamat²⁶. Apabila pihak Tay-son bersaudara menduduki semula Panduranga pada tahun 1777/78 mereka juga menjalankan hukuman yang serupa ke atas rakyat Campa. Dengan demikian orang Cam dan pembesar-pembesarnya mahu tak mahu terperangkap dalam gelombang ganas yang berterusan sehingga awal abad ke XIX. Gerakan ini memecah-belahkan orang-orang Cam kepada kumpulan yang menyebelahi pihak Tay-son²⁷ dan yang menyebelahi pihak Nguyễn. Tindakan ini mengakibatkan pecahnya perpaduan sosial dan politik negara Campa dan mereka telah dijadikan alat untuk memenuhi tujuan imperialisme pihak Viet.

Sepanjang perang saudara Vietnam ini, rakyat Cam bukan sahaja menghadapi masalah dari tentera kedua-dua pihak yang bermusuhan itu tetapi terancam juga oleh orang awam Viet. Orang awam Viet yang menjadi pengikut salah satu dari pihak yang berbalah sering mengambil tindakan mengikut sesuka hati mereka tanpa pengetahuan pihak atasan. Tindakan ini berpunca dari sikap membalas dendam atau mencari keuntungan peribadi. Mereka merampas sawah-sawah atau ladang kepunyaan orang-orang Cam. Amalan ini menjadi satu kebiasaan dalam perang saudara Vietnam yang disertai oleh vagabond-vagabond serta penjenayah-penjenayah.²⁸ Menurut kronik-kronik dan arkip-arkip Cam, orang-orang Vietnam yang tinggal di wilayah Bình-thuân pernah menjadi pengacau yang mengambil kesempatan untuk menghalau orang-orang Cam dengan merampas tanah-tanah milik mereka setiap kali terjadi perubahan kekuasaan di daerah tersebut.²⁹

Selain daripada itu, mandarin-mandarin Vietnam turut menjalankan dasar politik sendiri di kawasan yang berada di bawah jagaan mereka.

Kegiatan ini terjadi kerana mereka yang dilantik untuk memerintah di Panduranga yang berada jauh dari pemimpin-pemimpin pusat telah mengambil tindakan sesuka hati mereka dalam kawasan tersebut. Mengikut sebilangan salsilah dan kronik-kronik, mereka tidak diberi banyak tanggungjawab. Sehingga tahun 1799, mereka cuma diminta supaya menghalang puak-puak musuh dari merampas kawasan masing-masing. Sekiranya mereka boleh mengawal Panduranga untuk kepentingan pihak pemimpin mereka, pihak atasan tidak akan memperdulikan tentang tindakan mereka dalam kawasan jagaannya. Dengan demikian, setiap mandarin Viet menjalankan politiknya sendiri khususnya terhadap pembesar-pembesar dan pemimpin-pemimpin Cam di Panduranga. Amalan politik mandarin ini bukan merupakan satu dasar politik yang diarahkan oleh pemimpin-pemimpin mereka. Sikap angkuh, amalan rasuah (*corrupt practices*) serta penindasan ke atas rakyat menjadikan keadaan politik bertambah buruk lagi, khususnya di Panduranga yang mempunyai rakyat asing dan sering mengalami peperangan saudara yang hebat.

Keseluruhan peristiwa yang kejam ini berlaku di kawasan tanah rata di sepanjang pantai negeri Panduranga, manakala kawasan tanah tingginya, iaitu kawasan gunung-ganang di pendalaman hampir keseluruhannya tidak ditawan. Sebenarnya, orang Viet mengelakkan diri dari memasuki kawasan itu kerana merasa takut terhadap orang '*montagnard*' serta juga takutkan penyakit malaria yang sering melanda kawasan ini. Pada ketinggian lebih daripada 600m, penyakit malaria sangat merbahaya. Selain daripada itu, tanah tinggi ini dipercayai oleh orang Viet sebagai kawasan yang didiami oleh *ma moi* (hantu orang *montagnard* yang sangat keji). Manakala pentadbiran Cam, yang seolah-olahnya terletak di bawah protektorat Viet-nam, tidak berhasrat membuka tanah tinggi ini kepada mandarin-mandarin Viet kerana kawasan gunung-ganang ini sentiasa digunakan sebagai tempat perlindungan bagi orang-orang Cam. Pemerintah-pemerintah serta pembesar-pembesar Cam di Panduranga sentiasa mengawal kawasan ini supaya ia tidak dicemari oleh orang asing.³⁰ Oleh kerana kawasan ini kurang dikawal oleh penguasa Viet, maka ia juga menjadi daerah perlindungan kepada orang Cam yang melarikan diri dari kawasan pantai kerana sebab-sebab yang tertentu. Jalan yang melintasi kawasan pergunungan ini merupakan jalan darat yang paling selamat untuk ke Kemboja kerana jalan melalui tanah rata melintasi Gia Dinh Thành dikawal ketat oleh orang Viêt.³¹

Begitulah penderitaan rakyat Campa yang tertindas oleh kedua-dua belah pihak Viet yang melakukan perang saudara antara Tay-son bersaudara dan Keluarga Nguyễn. Walau bagaimanapun keadaan politik di Panduranga pulih sedikit setelah kemenangan Nguyễn Anh pada tahun 1802.

PANDURANGA DI BAWAH PEMERINTAHAN GIA LONG DAN MINH MÊNH

Setelah tertangkap dan jatuhnya kekuasaan Canh Thinh, raja Tay-son, pada tahun 1802 dan pertapakan Nguyễn Anh di Thang-long, Nguyễn Anh mengisytiharkan dirinya sebagai maharaja Viet termasuk wilayah Campa yang diduduki. Beliau mendirikan dinasti Nguyễn, dan mengambil gelaran Gia Long. Baginda menjadi pemerintah pertama yang berhasil membentuk sebuah kerajaan Viet dan mencantumkan semula negeri wilayah taklukannya yang meliputi pantai timur semenanjung Indochina dari Tonkin ke Teluk Siam. Gia Long telah diiktiraf oleh China dan memberi nama baru, iaitu Viet Nam, kepada negerinya pada tahun 1804³² dan menjadikan bandar Huê sebagai pusat pentadbirannya. Gia Long mengakui kewujudan semula Panduranga dan menjadikannya sebuah Kerajaan dengan melantik putera Po Sau Nun Can sebagai pemerintah. Beliau adalah seorang pembesar keturunan Cam yang penting yang berasal dari Panduranga³³ dan telah menjadi rakan seperjuangan Gia Long semasa melawan Tay-son.

Dengan perlantikan itu, Panduranga menikmati status sebagai sebuah kerajaan yang diiktiraf oleh Gia Long. Pemimpin Panduranga ini dapat menubuhkan kembali organisasi politik serta pentadbirannya seperti zaman sebelum perang saudara Viet. Po Sau Nun Can diberi kuasa penuh ke atas kepentingan rakyat Panduranga, berbeda dari status orang Vietnam di Panduranga yang tertakluk secara rasmi kepada penguasa Vietnam di daerah Bình-thuân. Di samping itu Gia Long membenarkan pemerintah Panduranga mengadakan satu pasukan tentera di kalangan rakyat Cam, yang terletak di bawah penguasaan Po Sau Nun Can untuk bertugas menjaga keselamatan negeri dan menumpaskan pemberontakan. Jika dilihat dari segi bilangannya yang kecil dan senjatanya yang ringan, tentera ini tidak berpeluang untuk menentang pasukan tentera Vietnam. Pasukan tentera Campa ini juga diwajibkan membantu tentera istana Huê apabila diperlukan. Dengan demikian, Panduranga sentiasa bergantung kepada Vietnam dan terpaksa menerima apa sahaja keputusan yang ditetapkan oleh Huê.

Kejayaan Gia Long menguasai sebahagian besar wilayah-wilayah Indochina dan berhasrat untuk membangunkan semula kawasan tersebut bukanlah satu tugas yang mudah kerana beliau mewarisi sebuah negeri yang telah dihancurkan oleh satu rentetan perang saudara yang berlaku selama tiga puluh tahun. Dalam usaha untuk menyusun semula pentadbiran semua wilayah kerajaannya Gia Long telah melantik rakan yang rapat dengannya semasa perang untuk memegang jawatan-jawatan yang penting dalam pemerintahan beliau. Beliau juga berusaha untuk membangun semula kawasan Panduranga di antara teluk Cam Ranh dan sempadan utara wilayah Gia Dinh Thanh, iaitu satu kawasan yang bukan kepunyaan orang-orang Vietnam.

Oleh kerana terdapatnya kekeliruan kedudukan status antara kawasan-kawasan di bawah pentadbiran Bình-thuân dan Panduranga, pemerintah Panduranga terpaksa mengadakan hubungan yang baik dengan kedua-dua pemerintah Viet di Huê dan Gia Dinh (Saigon) yang berada di bawah kekuasaan wizurai Gia Dinh Thành.³⁴ Akan tetapi hubungan baik yang telah terjalin di antara Panduranga dan Huê semasa pemerintahan Gia Long tidak wujud lagi semasa pemerintahan anaknya yang bergelar maharaja Minh Mênh kerana pada masa ini Panduranga telah dirampas dan dikuasai sepenuhnya oleh wizurai Lê Van Duyêt yang menguasai bahagian selatan yang berpusat di Gia Dinh (Saigon).³⁵ Dengan kemenangan itu Panduranga menyebelahi Lê Van Duyêt dan memutuskan hubungannya dengan Huê. Setelah kematian Lê Van Duyêt pada tahun 1832, Panduranga telah menghadapi penindasan yang sangat kejam dari pihak maharaja Minh Mênh yang menyerapkan wilayah tersebut ke dalam wilayah Bình-thuân untuk selama-lamanya.³⁶

Dasar politik dan sikap Minh Mênh sangat berbeza dengan bapanya Gia Long. Kehilangan Gia Long telah memberi akibat yang sangat buruk kepada Panduranga apabila autonominya dicabar oleh maharaja Minh Mênh yang memerintah secara kuku besi. Beliau telah memusatkan kuasa pemerintahan di tangannya sendiri serta bercita-cita untuk menyatupadukan seluruh wilayah Vietnam dengan menghapuskan apa sahaja bentuk partikularisme.

Setelah menaiki takhta pada tahun 1820, Minh Mênh dengan serta merta menunjukkan kuasa pemerintahannya ke atas Panduranga dengan melantik seorang pembesar yang menyebelahinya untuk memimpin kerajaan Panduranga. Beliau juga memaksa rakyat Panduranga menjalankan kerja-kerja kerahan (*corvée*) yang sangat berat untuk membekalkan kayu, emas, perak serta kekayaan lain di negeri Panduranga ke istana Huê. Tindakan ini telah menimbulkan krisis dalam pentadbiran dan ketenteraan Panduranga. Akibatnya lahirlah beberapa gerakan memberontak yang menentang Minh Mênh, seperti gerakan islah Islam Katip Sumat dan barisan pembebasan Ja Thak Va.³⁷

Seperti disebut di atas, sepanjang pemerintahan Gia Long (1802-1820), wilayah Panduranga menikmati status autonomi dan mendapat perlindungan dari maharaja Gia Long dan dari wizurai Vietnam di Gia Dinh Thành yang bernama Lê Van Duyêt. Kenaikan Minh Mênh (1820-1841) menukarkan semua situasi politik Panduranga dan memperlihatkan satu perubahan yang ketara kerana autokrat ini sentiasa berhasrat untuk menghapuskan *particularism* yang diamalkan di Panduranga dan diiktiraf oleh bapanya sejak 1802.

Langkah-langkah penyerapan wilayah Panduranga yang dilakukan oleh Minh Mênh, ternyata memberi kesan yang mendalam kepada perkembangan sejarah Panduranga dan penghapusan kerajaan Campa. Minh Mênh memperakukan pemerintah di Panduranga sebagai seorang mandarin Vietnam

dan menukarkan corak hubungan politik di antara kedua buah negeri. Dengan perubahan itu kebebasan yang dinikmati oleh kerajaan Panduranga sedikit demi sedikit dihapuskan. Pemerintah Panduranga yang dilantik oleh Minh Mênh hanya diberi kuasa dan tanggungjawab untuk mengutip cukai yang diperlukan oleh Huê serta menjaga ketenteraman wilayah.

Menjelang tahun 1828, konflik di antara Minh Mênh dan mandarinnya, iaitu wizurai Lê Van Duyêt di Gia Dinh Thành, tentang masalah Panduranga (Campa) telah timbul kerana Minh Mênh mendakwa sebagai maharaja Vietnam yang mengepalai empayar itu. Manakala Lê Van Duyêt berpandangan bahawa adalah sangat penting untuk mengekalkan pengaruhnya ke atas Panduranga kerana ia boleh dijadikan kawasan penampungan bagi menyelamatkan wilayah pemerintahannya Gia Dinh Thành. Dalam krisis ini Panduranga sekali lagi diperalatkan oleh kuasa asing dalam percaturan politik mereka.

Pada tahun 1828 Lê Van Duyêt tidak memperdulikan amaran dari Huê dan dengan beraninya bertindak meletakkan Panduranga di bawah naungannya. Dengan itu, pemerintah Panduranga hanya mematuhi perintah wizurai Gia Dinh Thành sahaja dan memutuskan segala hubungannya dengan istana Huê. Keadaan ini sekali lagi meletakkan Panduranga ke dalam arena krisis politik dalam negeri Vietnam kerana Minh Mênh tidak mempertimbangkan sedikit pun kepentingan-kepentingan negeri naungannya. Beliau tidak langsung menerima sebarang keputusan yang diambil oleh istana Panduranga dan mandarinnya Lê Van Duyêt. Tindakan tersebut dianggapnya menjejaskan penguasaan serta keinginannya untuk menyatukan kerajaan Viet di bawah satu undang-undang pusat yang mutlak serta menggugat kedudukannya sebagai penguasa tertinggi. Walau bagaimanapun, Minh Mênh tidak berjaya untuk melemahkan pengaruh dan penguasaan Lê Van Duyêt (rakan karib seperjuangan bapanya) sebagai perwira nasional yang dilindungi oleh satu pasukan askar yang kuat dan mandarin-mandarin yang sangat setia kepadanya. Sebaliknya, maharaja Minh Mênh terpaksa berpuas hati melihat perkembangan politik di Panduranga dan menunggu satu masa yang baik untuk menghancurkannya.

Tahun 1832 merupakan saat penting yang membawa perubahan kepada sejarah Campa kerana pada tahun inilah Lê Van Duyêt mati di Gia Dinh Thành kerana sakit tua³⁸. Kematiannya menjadikan Minh Mênh penguasa yang tunggal di Vietnam. Ia telah melancarkan satu ekspedisi untuk menawan Gia Dinh Thành dan mengarahkan tenteranya untuk menakluki Panduranga serta menyiksa rakyatnya kerana menyebelahi Lê Van Duyêt. Maharaja Minh Mênh telah menggunakan tindakan dengan cara-cara kekerasan terhadap rakyat Campa yang tidak pernah dialami dalam sejarah negeri itu sebelumnya: askar-askar Vietnam membunuh perempuan-perempuan serta kanak-kanak Panduranga, membuang negeri orang lelaki dan pembesar-pembesar, membakar dengan cara sistematik kampung halaman serta tempat suci mereka, merampas harta benda serta tanah-tanah mereka, dan memusnahkan keseluruhan struktur sosio-politik kerajaan itu. Langkah penghapusan kaum

Minh Mênh ini ternyata telah memadamkan Panduranga (Campa) dari peta Indochina dan menukarkan cara hidup rakyat Campa menjadi orang yang berbudaya Vietnam.³⁹

Perbuatan menghapuskan identiti politik Panduranga, mengvietnamkan negeri ini menerusi perbuatan-perbuatan yang ganas dan *genocide* terhadap rakyat Panduranga yang berlaku selama dua tahun berturut-turut menyebabkan wujudnya satu pemberontakan yang dipimpin oleh Katib Sumat di Panduranga pada tahun 1833. Beliau adalah seorang pembesar yang terkenal dari Kemboja dan pernah melanjutkan pelajarannya dalam bidang pengajian Islam di Kelantan, Tanah Melayu. Untuk menjayakan perjuangannya menentang orang Vietnam dan membebaskan Campa (Panduranga) dari pegangan Vietnam, Katip Sumat mengubah pemberontakan ini menjadi islah atau gerakan Islam. Islah adalah merupakan satu konsep baru di Semenanjung Indochina, dan dikaitkan dengan konsep perang jihad.⁴⁰ Pemberontakan ini tercetus berpunca dari perasaan putus asa rakyat Panduranga yang menyedari bahawa mereka telah kehilangan hak dan kebebasan. Minh Mênh yang menyedari keadaan ini merasa perlu adanya satu rancangan baru bagi penduduk Campa. Walau bagaimanapun setelah meletusnya pemberontakan itu, maharaja Vietnam telah meninggalkan dasar Vietnamisasi ke atas rakyat Campa tetapi sebaliknya menumpukan tenaga untuk menentang gerakan islah Katip Sumat.

Tindakan ini dilakukan oleh maharaja Minh Mênh kerana ia merasa tersinggung apabila unsur budaya Vietnam dicabar oleh kewujudan satu kebangkitan yang berasaskan keagamaan yang datang dari luar. Beliau melihat kedatangan agama Kristian mahupun Islam merupakan satu bahaya besar kepada perpaduan politik dan nilai-nilai budaya Vietnam. Ancaman itu mesti dihapuskan dengan cepat.

Perjuangan rakyat Panduranga yang diikuti oleh kebangkitan Katip Sumat menentang penguasa Viet telah membangkitkan kemarahan Minh Mênh. Oleh sebab itu Minh Mênh telah memberi arahan kepada askar-askarnya serta rakyat Vietnam yang tinggal di Panduranga supaya menjalankan dasar bumi-hangus terhadap rakyat Campa dan menghapuskan semua orang yang menentanginya.

Berikutan dengan kekalahan gerakan islah Islam Katip Sumat oleh tentera Vietnam, lahir pula satu pemberontakan yang dipimpin oleh seorang katip lain bernama Katip Ja Thak Va pada tahun 1834. Beliau merupakan seorang pembesar Islam dari Phanrang dan pernah bekerja dalam kerajaan dan pentadbiran Panduranga dahulu. Beliau tidak menggunakan konsep perang jihad dalam gerakannya tetapi menjadikan gerakan perkumpulannya sebagai sebuah barisan pembebasan. Apabila mereka berjaya menawan kawasan-kawasan tinggi di Panduranga, Katip Ja Thak Va mendirikan sebuah kerajaan sementara yang dikepalai oleh seorang putera bangsawan Cru⁴¹ keturunan Po Rome yang memerintah Campa dari 1627 hingga 1786.

Untuk mengukuhkan kedudukan dan menjayakan perjuangannya, Ja

Thak Va menjemput semua golongan rakyat Campa dari seluruh kawasan yang ditakluki Vietnam, iaitu Vijaya (Binh Dinh), Kauthara (Phu Yen, Khanh Hoa) dan Panduranga (Phanrang dan Phanri) melancarkan satu serangan terhadap orang-orang Vietnam dan mendirikan kembali Kerajaan Campa yang merdeka. Pertempuran demi pertempuran dilancarkan oleh kedua-dua pihak dalam masa dua tahun tetapi tiada pihak dapat mendakwa yang mereka telah benar-benar berjaya. Dengan demikian Minh Mênh yang tidak boleh menerima kenyataan tersebut sekali lagi menjalankan politik kekerasannya terhadap rakyat Panduranga. Ia mengarahkan tenteranya membunuh, menghalau, membuang negeri, menghalang semua bekalan makanan sampai kepada mengikut-pengikut Ja Thak Va, membakar kampung-kampung orang Cam, serta tempat-tempat beribadat (masjid-masjid dan kuil-kuil), mencuri serta mengotorkan kubur-kubur pemerintah-pemerintah dan nenek moyang orang Campa.⁴² Biarpun begitu, pengikut-pengikut Katip Ja Thak Va yang berundur ke bahagian pendalaman telah meneruskan tentangan mereka terhadap pencerobohan Vietnam apabila ia tidak berjaya dalam perjuangannya secara kekerasan.

Justeru itu Minh Mênh telah melancarkan perang ekonomi ke atas Ja Thak Va dan pengikut-pengikutnya apabila ia tidak berjaya dalam perang secara keganasan. Ia mengharamkan orang Campa menanam padi dan mengawal rangkaian pertukaran barangan di antara tanah rendah dan tanah tinggi. Ia juga menghalau rakyat Cam di sepanjang pantai yang menjalankan kegiatan sebagai nelayan serta merampas secara sistematik tempat-tempat yang menghasilkan garam. Melalui tindakan yang sangat kejam ini, Minh Mênh berjaya menawan Panduranga sepenuhnya pada tahun 1835 dan memasukkannya ke dalam pemerintahan Vietnam untuk selama-lamanya. di samping terus bergiat memvietnamkan rakyat Campa.

* * *

Kekalahan penduduk Panduranga menentang penguasa Vietnam pada tahun 1835 merupakan tarikh tamatnya Campa sebagai sebuah kerajaan yang mempunyai identiti tersendiri. Walaupun pengganti Minh Mênh, iaitu anaknya Thieu Tri serta raja-raja yang berikutnya terus menjalankan dasar penyerapan rakyat Campa ke dalam rangka sosio-budaya dan politik Vietnam hingga kedatangan Perancis ke Indochina pada pertengahan abad ke XIX, penduduk-penduduk Campa tetap berpegang kepada adat resam dan struktur sosial mereka sendiri yang berbeza dengan rakyat Vietnam dan masih wujud hingga ke hari ini. Sepanjang penjajahan Perancis yang berterusan hingga pertengahan abad ke XX, orang Campa menikmati satu zaman yang boleh dianggap damai di atas tanah nenek moyang mereka sendiri. Kerana dari segi pentadbiran dan politik mereka tertakluk kepada gabenor Perancis di Cochin China.

NOTAKAKI

¹ Makalah-makalah tersebut adalah seperti: Nik Mohamed Nik Mohd Salleh, "Champa negeri Melayu tertua di dunia" dibentang di Seminar mengenai "Sejarah dan Kebudayaan Melayu-Campa", anjuran Kementerian Kebudayaan dan Pelancongan Malaysia dan Kedutaan Perancis di Malaysia, pada 13/09/1988; Abdul Rahman Al-Ahmadi 1987, "Campa Dalam Beberapa Naskah Sastra Tradisi Melayu" dalam *Cendikia*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur; Abdullah Mohamed (Nakula) 1989, "Keturunan Melayu di Kemboja dan Vietnam: Hubungannya dengan Semenanjung dengan tumpuan khas kepada negeri Kelantan" dalam *Warisan Kelantan*, bil. VIII, Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, Kota Baru; Dato' Prof. Wan Hashim Wan Teh 1991, "Rumpun Melayu sebagai kelompok minoriti" dalam *Rumpun Melayu-Polinesia*, bil.4.

² Tentang sejarah Kerajaan Campa lama, lihat A. Bergaigne 1888, G. Maspéro 1928, G. Coedès 1964 & 1988.

³ Lihat Po Dharma, 1989, h. 128-135.

⁴ Penyelidikan yang terakhir menunjukkan bahawa Campa merupakan sebuah kerajaan yang berbentuk persekutuan (federation) yang terdiri dari empat buah negeri iaitu Amaravati, Vijaya, Kauthara dan Panduranga. Lihat Po Dharma 1987(I), h. 15, 25 n.10 & 56.

⁵ Beberapa orang sarjana yang lain percaya bahawa kerajaan Campa telah lenyap pada tahun 1692. Lihat *Inventaire des archives du Panduranga du Fonds de la Société Asiatique de Paris*, terbitan CHCPI, Paris, 1984, h. 9-10; Po Dharma 1988, "Etat des dernières recherches sur la date de l'absorption du Campa par le Vietnam (Penyelidikan-penyelidikan baru tentang tarikh penyerapan Campa ke dalam wilayah Vietnam)" in *Actes du séminaire sur le Campa organisé à l'Université de Copenhague le 23 Mai 1987*, Paris, Centre d'Histoire et Civilisation de la Péninsule Indochinoise, h. 59-70. Kita banyak berhutang budi kepada mereka. J. Moura 1883, *Le Royaume du Cambodge*, Paris; J. Leuba 1923, *Un royaume disparu. Les Chams et leur art*, Paris-Bruxelles; G. Maspero 1928, *Le royaume de Champa*, Paris-Bruxelles; G. Coedès 1964, *Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris.

⁶ E. Aymonier 1890, h. 149; P.B. Lafont 1980, h. 107; Po Dharma 1983.

⁷ Lihat Lafont, P.-B. 1980, "Pour une réhabilitation des chroniques notées en cam moderne" in *BEFEO*, h. 105-111.

⁸ Lihat *Actes du séminaire sur le Campa organisé à l'Université de Copenhague le 23 mai 1987*, Paris, Centre d'Histoire et Civilisations de la Péninsule Indochinoise, 1988, h.3-4. Lihat juga Lafont, Po Dharma et Nara Vija, 1977, *Catalogue des manuscrits cam des bibliothèques françaises*, BEFEO, Paris, dan Po Dharma 1981, *Complément au Catalogue des manuscrits cam des bibliothèques françaises*, BEFEO, Paris.

⁹ 1627-1672, peperangan antara Keluarga Nguyễn dan Trinh dan permusuhan antara mereka berterusan hingga 1771; 1771-1802 peperangan antara Keluarga Nguyễn dan Tay-son bersaudara yang berjaya menjatuhkan kedua-dua Keluarga Nguyễn dan Trinh, akan tetapi pada 1802 Tay-Son bersaudara dikalahkan buat lamanya oleh Nguyễn; dan 1820-1832 permusuhan antara Maharaja Minh Menh dan Wizurai Lê Van Duyet.

¹⁰ Lê Thanh Khoi 1955, h. 229-231.

- ¹¹ P.-B. Lafont, "Peristiwa-peristiwa penting dalam sejarah Campa" dalam *Dunia Melayu dan Dunia Indochina*, jangka diterbitkan oleh UKM pada 1992.
- ¹² Lê Thanh Khoi 1955, h. 230 n. 53 & 244-245.
- ¹³ Mak Phœun et Po Dharma, 1984, h. 285 dst.
- ¹⁴ Nguyen The Anh 1989, h. 121.
- ¹⁵ Po Dharma, 1989, h. 133-134.
- ¹⁶ Po Dharma 1987(I), h. 68.
- ¹⁷ Terdapat 18 taraf dalam hiraki mandarin iaitu pegawai pemerintah dalam birokrasi pemerintahan tradisional Vietnam. Lê Thanh Khôi 1987, h. 231 dst.
- ¹⁸ Lihat Lafont 1990.
- ¹⁹ Sistem ini telah dicipta untuk menyelesaikan hak-hak orang Kristian yang hidup di kawasan orang Islam. Ia kemudiannya digunakan di seluruh dunia, contohnya di Siam, yang masih merupakan sebuah kerajaan merdeka. Sistem ini meletakkan orang-orang dari negeri asing di bawah bidang kuasa sivil dan jenayah konsul mereka dan memberi keuntungan dengan mendapatkan hak wilayah yang berasingan (extraterritoriality) di tanah-tanah kepunyaan mereka (P.B. Lafont, 1990, nota 3).
- ²⁰ Tiga orang Tay-son bersaudara dilahirkan dalam keluarga Hô. Mereka mengambil nama Nguyễn sejak pemberontakannya adalah kerana nama ini termasyhor di Selatan, kawasan yang diperintah keluarga Nguyễn (Lê Thanh Khôi, 1955, h. 297).
- ²¹ DNTLB, II, 1, h. 58, 124-125, 128-188, 202, 221, 249, 275.
- ²² Mereka termasuk juga orang Khmer dan orang Indochina yang lain yang tidak bertamadun Viet (Phan Khoang, 1967)
- ²³ Pada tahun 1780, Tay-son bersaudara melantik *Po tisuntiraydapuran* di Panduranga sebagai pemerintah. Kemudian mereka menggantikannya dengan *Po bri*, pada tahun 1783 yang dijatuhkan dan digantikan dengan *Po tisuntiraydapuran* pada tahun 1786. Nguyễn Anh melantik pula *Po ladhvanpughuh*, dan kemudian *Po sau nun can*.
- Manuskrip Cam CAM 29(2) et CM 20(2) menyatakan tiada lagi raja setelah *Po tisuntiraydapaguh* (raja ke 34, 1768-1780). Raja-raja berikutnya tidak lagi memakai gelaran *putau* (raja) atau *prau* (besar) hanya memakai gelaran *can*, satu gelaran Vietnam (lihat Mohamad Zain Musa, 1990, h. 191).
- ²⁴ DNNTC (Binh-thuân).
- ²⁵ Lihat Lê Thanh Khoi 1955, h. 296-299.
- ²⁶ Manuskrip Cam CAM 27 dan CM 39(38) menceritakan kisah pelarian seorang raja Panduranga yang dikenali sebagai Po ci bri ke Kemboja pada zaman ini. Lihat Mohamad Zain Musa 1990.
- ²⁷ Pada tahun 1781, pemerintah Cam *Po tisuntiraydapuran* (Chuông Co Ta/ dalam dokumen Vietnam) yang dilantik oleh Tay-son bersaudara mengikut mereka apabila Panduranga dirampas oleh Nguyễn Anh (lihat manuskrip PO DHARMA CAM I(1)).
- ²⁸ Lê Thanh Khôi 1955, h. 297.
- ²⁹ Lihat Lafont P.B., Chen Zhichao, Nguyễn Tran Huan, Po Dharma, 1984, *Inventaire des Archives de Panduranga du fonds de la Société Asiatique de Paris*, Paris, hasil kerja CHCPI, dan Po Dharma 1978 *Les chroniques de Panduranga*, Tesis di EPHE, Paris.
- ³⁰ Po Dharma 1978, *Les chroniques de Panduranga*, Tesis di EPHE, Paris.
- ³¹ Mohamad Zain Musa 1990, h. 67-75.
- ³² Lê Thanh Khoi 1955, h. 323; Maybon, 1920, h. 377.

³³ Raja-raja di Kerajaan Campa bukan semuanya berketurunan Cam tetapi keturunan lain seperti Po Rome yang berketurunan Chru. Lihat Po Dharma 1978, *Les chroniques de Panduranga*, thèse de l'EPHE, IVe section Sorbonne, Paris. Kronik ini menunjukkan bahawa terdapat lapan keturunan raja, salah satu daripadanya ialah keturunan Po Rome yang berbangsa Chru dan memerintah dari tahun 1627 hingga ke 1786.

³⁴ Po Dharma, 1987(I), h. 86.

³⁵ Lê Van Duyêt dikenali sebagai *u ndak than kau* dalam manuskrip Cam (manuskrip CM 39(38), Mohamad Zain Musa, 1990, h. 205; Po Dharma 1987(II), h. 59 n. 83). Dalam kronik Khmer ia dikenali sebagai Ta Kvan (Garnier, F., 1872, h. 133).

³⁶ Po Dharma, 1987(I) et (II); Po Dharma, 1988, h. 65-66.

³⁷ Po Dharma 1987(I) & (II).

³⁸ Peristiwa yang kejam yang berlaku di Gia Dinh Thành di huraikan dalam Lê Thanh Khoi 1955, h. 341.

³⁹ Po Dharma 1987(I) h. 121-137.

⁴⁰ Po Dharma 1987(I), h. 139-150.

⁴¹ Terdapat banyak kumpulan etnik dalam kerajaan Campa. Jika kita lihat dalam *Les Archives du Panduranga de la Société Asiatique de Paris* dalam bahasa Cam, terdapat orang-orang Cru, Raglai, Kahauv yang pernah memegang jawatan penting dalam Kerajaan itu. Dokumen-dokumen Vietnam memanggil semua orang ini sebagai Man.

⁴² Po Dharma 1987(I), h. 163.

BIBLIOGRAFI

Actes du séminaire sur le Campa organisé à l'Université de Copenhague le 23 mai 1987, Centre d'Histoire et Civilisations de la Péninsule Indochinoise, Paris, 1988.

Annale DNNTC (Binh-thuân).

Annales DNTLB, II, 1.

Aymonier E. 1890, "Légendes historiques des chames" in *Excursions et Reconnaissances*, XIV-32, Saigon, h. 145-206.

Bergaines, A. 1888, "L'ancien royaume du Campa dans l'Indochine, d'après les inscriptions" in *Journal Asiatique*, XI, Paris, h. 5-105.

Coedès, G. 1964, *Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Editions E. de Boccard, Paris.

_____ 1988, "Sejarah Campa dari awal sampai tahun 1471" dalam *Sejarah dan Kebudayaan Campa*, terbitan Kementerian Kebudayaan dan Pelancongan Malaysia & EFEO, Kuala Lumpur.

DAI NAM NHAT-THONG CHI (DNNTC) - Luc Tinh Nam Việt. Tập thượng (Biên Hoa - Gia đình). Diterjemahkan ke dalam huruf quốc ngữ' par Nguyễn Tao. Diterbitkan oleh Phu Quốc Vu Khanh dác trach Van Ho!a, di Saigon pada 1973.

DAI NAM THUC LUC TIEN BIEN (DNTLTB) - Jilid I. Diterjemahkan dalam huruf quốc ngữ' oleh Viên Su Hoc. Diterbitkan di Hà Nội oleh Nhà Xuất Ban Khoa Hoc Xa Hôi pada tahun 1962.

Lafont P.B. 1980, "Etudes Cam: III. Pour une réhabilitation des chroniques rédigées en Cam Moderne" in *BEFEO*, t. LXVIII, Paris, h. 105-111.

_____ 1990, "Les grandes dates de l'histoire du Campa" dibentang di Persidangan mengenai *Campa dan Dunia Melayu* yang diadakan di University of California at Berkeley pada 30-31 Ogos 1990, Paris. Terjemahannya "Peristiwa-peristiwa penting dalam sejarah Campa" *Dunia Melayu dan Dunia Indochina*, dalam peringkat akhir untuk diterbitkan oleh IBKKM-UKM.

Lafont P.B., Chen Zhichao, Nguyễn Tran Huan, Po Dharma, 1984, *Inventaire des Archives de Panduranga du fonds de la Société Asiatique de Paris*, Paris, hasil kerja CHCPI.

Lafont P.B., Po Dharma et Nara Vija, 1977, *Catalogue des manuscrits cam des bibliothèques françaises*, BEFEO, Paris.

Lê Thanh Khôi 1955, *Le Viet-Nam. Histoire et civilisation*, les éditions de Minuit, Paris.

_____ 1987, *Histoire du Viet Nam, des origine à 1858*, Sudestasié, Paris.

Mak Phœun et Po Dharma 1984, "La première intervention vietnamienne au Cambodge (1658-1659)" in *BEFEO*, t. LXXIII, Paris.

Manuskrip CAM 29(2).

Manuskrip CM 20(2).

Manuskrip PO DHARMA CAM I(1).

Maybon Ch.B. 1919, *Histoire Moderne du Pays d'Annam (1592-1820)*, Paris, Plon.

Mohamad Zain Musa, 1990, *Contribution à l'histoire du Panduranga (Campa @). (La fuite du Po ci bri)*, tesis di EPHE, Sorbonne, Paris.

Nguyen The Anh 1989, "Le Nam Tien dans les textes vietnamiens" in *Les Frontières du Vietnam (Histoire des frontières de la Péninsule Indochinoise)*. L'Harmattan, Paris.

Phan Khoang 1969, *Viet-Su xu dang trong 1558-1777 (Couc Nam Tien cua dan toc Vietnam)*. Saigon.

Po Dharma 1978, *Les chroniques de Panduranga*, Tesis di EPHE, Paris.

_____ 1981, *Complément au Catalogue des manuscrits cam des bibliothèques françaises*, BEFEO, Paris.

_____ 1983, "Etudes Cam: A propos de l'exile d'un roi cam au Cambodge" in *BEFEO*, t. LXXII, Paris, h. 253-266.

_____ 1987(I), *Le Panduranga (Campa) 1802-1835, ses rapports avec le Vietnam*, terbitan EFEO, Paris.

_____ 1987(II), *Le Panduranga (Campa) 1802-1835, ses rapports avec le Vietnam*, terbitan EFEO, Paris.

_____ 1988, "Etat des dernières recherches sur la date de l'absorption du Campa par le Vietnam" in *Actes du séminaire sur le Campa organisé à l'Université de Copenhague le 23 Mai 1987*, Paris, Centre d'Histoire et Civilisation de la Péninsule Indochinoise, h. 59- 70.

_____ 1989, "Les frontières du Campa@ (Dernier état des recherches)" in *Les frontières du Vietnam (Histoire de frontières de la Péninsule Indochinoise)*. L'Harmattan, Paris.